

Катерина Анатоліївна ШАПОВАЛ,
доктор філософії у галузі права
(Головне управління Національної поліції в
Харківській області, м. Харків)

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ

У статті визначено перспективні напрями використання спеціальних психологічних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. Розкрито значення та описано конкретні практичні заходи, у межах яких реалізуються процесуальні (судово-психологічна експертиза, участь спеціаліста в слідчих і судових діях) та непроцесуальні форми використання психологічних знань у кримінальному провадженні (консультації, психологічне супроводження, складання психологічного портрета тощо). Обґрунтовано, що ці знання дають змогу глибше оцінити психоемоційний стан потерпілих, встановити причинно-наслідкові зв'язки між насильницькою поведінкою та її наслідками, а також забезпечити об'єктивність під час ухвалення процесуальних рішень. Узагальнено практику використання висновків соціальних психологів як допустимих доказів у кримінальному провадженні. Наголошено на необхідності нормативного закріплення інституту психологічного портретування правопорушника, а також впровадження алгоритмів надання психологічної допомоги не лише потерпілим, а й особам, які вчинили насильство. Зроблено висновок про доцільність розширення використання психологічних знань у кримінальному провадженні й окреслено напрями вдосконалення міжвідомчої взаємодії у цій сфері.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, домашнє насильство, спеціальні знання, психологія, психологічна експертиза, психологічний портрет.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, набувають поширення та є складними в

розслідуванні, що вимагає від представників органів досудового розслідування не лише правової компетентності, а й глибокого розуміння психологічної природи конфліктів у родинному чи близькому середовищі. Специфіка таких кримінальних правопорушень полягає в особливому характері взаємовідносин між потерпілим і особою, яка вчинила злочин, що нерідко ускладнює вирішення тактичних завдань розслідування зокрема, і завдань кримінального провадження в цілому. Саме тому використання спеціальних психологічних знань стає критично важливим для оцінювання поведінки учасників події, аналізу віктимної поведінки, формування слідчих версій, а також проведення допитів, психологічного профілювання (портретування), проведення судових експертиз та інших процесуальних дій.

Попри очевидну потребу, нормативне та практичне забезпечення залучення фахівців у галузі психології на початковому етапі розслідування залишається недостатньо врегульованим, а можливості такої взаємодії використовуються або недостатньо, або не повною мірою, або навіть епізодично. Відсутність системного підходу до інтеграції психологічних знань у кримінальний процес знижує ефективність розслідування, ускладнює доказування низки фактів і може призводити до неповного судового розгляду.

Отже, постає необхідність у комплексному аналізі ролі спеціальних психологічних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, а також у формулюванні практичних рекомендацій щодо вдосконалення слідчої діяльності з урахуванням можливостей цих спеціальних знань.

Метою статті є з'ясування значення психологічних знань у вирішенні тактичних завдань розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством.

Виклад основного матеріалу. Під спеціальними психологічними знаннями розуміють професійні знання про психічні закономірності поведінки людини, які були набуті особою під час навчання або в процесі практичної діяльності за фахом у сфері психології й можуть бути використані у кримінальному провадженні з метою досягнення завдань кримінального судочинства. Такі знання застосовуються експертами, спеціалістами чи консультантами, які залучаються до участі у кримінальному процесі, і сприяють ефективному вирішенню завдань, пов'язаних із розкриттям і розслідуванням злочинів, а також із ресоціалізацією осіб, які їх вчинили ¹.

Під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, спеціальні психологічні знання можуть використовуватися як у процесуальній, так і в непроцесуальній формі. Такий підхід дозволяє забезпечити комплексний аналіз ситуації, що має

¹ Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2003. С. 20.

високу психоемоційну складність і вимагає врахування міжособистісних і поведінкових чинників.

Процесуальна форма використання спеціальних психологічних знань реалізується шляхом залучення судових експертів-психологів до участі у кримінальному провадженні шляхом призначення психологічної експертизи. Підставою для її проведення є ухвала слідчого, прокурора або суду (залежно від стадії, на якій перебуває кримінальне провадження). Така експертиза може бути спрямована, зокрема, на встановлення психоемоційного стану потерпілої особи, особливостей її сприйняття подій, здатності правильно відтворювати обставини кримінального правопорушення, а також на виявлення психологічного впливу на дитину-свідка або постраждалого¹. Це сприяє об'єктивному розумінню мотивів поведінки учасників кримінальних подій і точнішій інтерпретації їхніх дій у межах кримінально-правової кваліфікації.

Також не можна оминати увагою, що зростає попит системи кримінального правосуддя на проведення психологічних експертиз із використання поліграфу. Судові психологічні експертизи із застосуванням поліграфа почали проводитися в Україні з 2017 року. Правове регулювання процедури їх здійснення базується на положеннях Конституції України, Цивільного кодексу, Кримінального процесуального кодексу, Кодексу законів про працю України, а також на спеціальних нормативно-правових актах. До таких належать Закон України «Про судову експертизу», Інструкція про призначення та проведення судових експертиз і експертних досліджень, а також Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз і експертних досліджень, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (із наступними змінами та доповненнями)².

До процесуальних форм використання спеціальних психологічних знань належить не лише призначення та проведення судової психологічної експертизи, а й участь психолога у кримінальному провадженні, зокрема у слідчих (розшукових) і судових діях, що прямо або опосередковано сприяє реалізації завдань кримінального судочинства³.

Зокрема, психолог може бути залучений як спеціаліст відповідно до положень КПК України (ст. 71), який надає консультації під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій, бере участь у допитах (особливо неповнолітніх або психологічно вразливих осіб), допомагає правильно сформулювати запитання з урахуванням психоемоційного стану учасника

¹ Іщенко Т. В. Судові експертизи, які призначаються під час розслідування домашнього насильства: аналітичний огляд. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. Т. 1. С. 238-244.

² Шаповал К. А. Використання поліграфа під час розслідування вбивств, вчинених із застосуванням домашнього насильства. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. № 21. С. 68. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2020_04.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-4651-17>.

кримінального провадження, а також оцінює реакції та поведінку останнього в ситуації процесуального впливу.

Крім того, участь психолога стає визначальною під час визначення доцільності спілкування дитини з кривдником, безпосередньої участі у судових засіданнях тощо.

Усе це свідчить про те, що участь психолога у кримінальному провадженні – це процесуально врегульована форма використання спеціальних знань, яка має самостійне значення поряд із експертною діяльністю, і є необхідною складовою забезпечення справедливого, неупередженого та гуманного правосуддя, зокрема у справах, пов'язаних із домашнім насильством.

Непроцесуальна форма передбачає використання спеціальних психологічних знань у формі усних позапроцесуальних консультацій, участі спеціалістів у підготовці до проведення окремих слідчих (розшукових) дій, а також при оцінці ситуації в цілому. Йдеться про залучення психологів, які працюють у системі безоплатної правничої допомоги, здійснюють приватну практику або провадять свою професійну діяльність у взаємодії з неурядовими інституціями. Такі спеціалісти можуть надавати рекомендації щодо комунікації з потерпілими, особливо з дітьми; оцінювати психологічний стан свідків; допомагати у визначенні доцільності призначення експертизи; а також бути залученими до створення психологічного портрета правопорушника.

Використання психологічних знань у непроцесуальній формі не потребує спеціального процесуального оформлення, проте отримана інформація може бути належно зафіксована у матеріалах кримінального провадження, наприклад у рапортах, доповідних записках, протоколах слідчих (розшукових) дій тощо. Водночас така форма взаємодії не потребує обов'язкового документування.

Разом із цим, окреслені типові форми використання спеціальних психологічних знань у кримінальному судочинстві, на нашу думку, повністю не вичерпують усіх перспективних можливостей, у яких можуть бути реалізовані психологічні знання.

До таких ми відносимо насамперед складання психологічного портрета особи злочинця, особливо в провадженнях пов'язаних із домашнім насильством, де міжособистісні відносини, емоційні мотиви та повторюваність дій мають істотне значення. Однак на практиці залучення психологів до цього процесу або не відбувається, або супроводжується низкою як правових, так і організаційних проблем.

Передусім, нормативне регулювання складання психологічного портрета в Україні є фрагментарним і недостатньо визначеним. Кримінальне процесуальне законодавство взагалі не містить чіткого механізму залучення психолога саме з метою підготовки психологічного портрета. Це ускладнює правовий статус отриманої інформації, ставить під сумнів її значення і породжує розбіжності у підходах правоохоронних органів до її використання.

Крім того, не завжди розмежовується психологічний портрет як аналітичний інструмент і психологічна експертиза як процесуальна дія, що має інше призначення, інші вимоги до оформлення та процесуального статусу висновку. Унаслідок цього можуть виникати помилки в інтерпретації психологічної інформації, її неправомірне використання або ігнорування важливих психологічних аспектів поведінки правопорушника.

Також проблемним є кадрове забезпечення та відсутність міжвідомчих механізмів співпраці між слідчими органами та фахівцями з практичної психології. Психологи, які залучаються до такої роботи, не завжди мають спеціальну підготовку в галузі психології девіантної поведінки, що знижує якість підготовки аналітичного портрета та рівень його практичної цінності для досудового слідства.

Окрему складність становить психологічна оцінка осіб, які не контактують безпосередньо з психологом, наприклад, якщо портрет складається на підставі матеріалів кримінального провадження, аналізу показань потерпілого і свідків, матеріалів відеозаписів, особистих переписок тощо. У таких випадках висновки мають обмежений характер і повинні трактуватися з обережністю, що потребує відповідної кваліфікації осіб, які їх використовують у межах кримінального провадження.

Отже, залучення психологів до складання психологічного портрета правопорушника є перспективним, але потребує належного нормативного врегулювання, а також чітких меж між експертним та аналітичним рівнями психологічної оцінки, з метою забезпечення об'єктивності, достовірності та допустимості отриманих висновків у межах кримінального провадження.

Зауважимо, що складання психологічного портрета в практичній діяльності здійснюється здебільшого у формі психологічної діагностики особи. Наприклад, у справі, що розглядалася Шевченківським районним судом м. Чернівці, досліджувався висновок провідного психолога Чернівецького міського центру соціальних служб. Судом встановлено, що висновок психолога містив комплексну оцінку психоемоційного стану потерпілої, опис ознак постійного психологічного напруження, тривожності, депресивності, емоційної лабільності та соматичних наслідків (артеріальна гіпертензія, розлади сну), що прямо пов'язані із систематичним психологічним насильством з боку обвинуваченого. Ці дані, разом із іншими доказами, були судом визнані належним доказом, що підтверджує факт систематичності психологічного насильства, його наслідки для стану здоров'я потерпілої та відповідність дій обвинуваченого складу кримінального правопорушення, передбаченого ст.126-1 КК України¹. Тобто висновок психолога не лише доповнив показання потерпілої та свідків, а й виконав функцію об'єктивізації суб'єктивних переживань жертви, що має особливе значення у справах про домашнє насильство і пов'язаних із ним, де часто відсутні матеріальні сліди протиправної

¹ Вирок Шевченківського районного суду м. Чернівці від 10 лютого 2021 р. у справі № 727/1005/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94806121>.

поведінки.

Таким чином, цей документ про психологічну діагностику особи наочно демонструє високу цінність спеціальних психологічних знань, особливо в контексті:

- діагностики психологічних наслідків насильства;
- виявлення причинно-наслідкового зв'язку між діями кривдника і станом жертви;
- об'єктивізації суб'єктивних страждань потерпілої;
- підтвердження систематичності злочинної поведінки. Водночас, цей приклад підкреслює необхідність інституціоналізації ролі психологів у кримінальному процесі не лише як експертів, але і як консультантів та учасників у підготовці психологічного портрета, у моделюванні поведінки учасників процесу та мінімізації ризику вторинної віктимізації потерпілих.

Важливо зазначити, що на відміну від процесуальної форми (як-от судово-психологічна експертиза або залучення спеціаліста до участі в процесуальних діях), використання висновків соціального психолога у провадженнях, пов'язаних із домашнім насильством, реалізується у формі непроцесуальної допомоги, яка, проте, набуває доказового значення під час розгляду справи ¹.

Стосовно окресленої практики, то такі документи, як-от висновки психологів, які є працівниками центрів соціальних служб або інших уповноважених установ, відповідно до положень кримінального процесуального законодавства України, можуть набувати статусу допустимих доказів за рахунок їх дослідження як документа.

Згідно з ч. 2 ст. 99 КПК України, документами визнаються будь-які носії інформації (зокрема письмові), які зафіксовані у встановленому порядку, містять фактичні дані та мають значення для кримінального провадження. За умови, що такі документи надані слідчому, прокурору або суду належним чином, вони можуть бути використані для встановлення обставин справи ². Особливого значення у досліджуваних нами категоріях кримінальних проваджень набувають ті документи, що відображають психоемоційний стан потерпілих, наслідки пережитого насильства, а також містять рекомендації щодо подальшої психологічної підтримки.

У кримінальному провадженні за фактом систематичного домашнього насильства, висновки, які підтверджують наявність тривожного стану, внутрішньої конфліктності та наслідків насильства для психічного здоров'я потерпілих, долучаються до матеріалів справи, і за відсутності заперечень з боку учасників процесу, визнаються судами достовірними. Таким чином, вони використовуються як докази вини особи, у вчиненні кримінального правопорушення.

¹ Вирок Дніпровського районного суду м. Києва від 07 грудня 2020 р. у справі № 755/3547/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93483189>.

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-4651-17>

Це свідчить про практичну значущість використання спеціальних психологічних знань у непроцесуальній формі, які після належного документального оформлення набувають доказового значення. Такі матеріали розширюють засоби збирання доказів, дозволяють глибше оцінити психоемоційний стан потерпілих і сприяють прийняттю обґрунтованих процесуальних рішень.

Показовим в аспекті використання психологічних знань у непроцесуальній формі, є і кримінальне провадження, розглянуте Коломийським міськрайонним судом Івано-Франківської області. Відповідно до встановлених обставин справи психологічне дослідження потерпілої підтвердило наявність тривожності, ознак депресивного стану, втрати базового відчуття безпеки, а також стало уособленням чітких рекомендацій щодо психотерапевтичної підтримки, зокрема для стабілізації емоційного стану та відновлення психологічного балансу. Таким чином, висновки психолога виконали функцію не лише доказового підтвердження наявності психологічного насильства, а й визначили подальші потреби у соціально-психологічній допомозі потерпілій.

Ми вважаємо, що запобігання домашньому насильству не може обмежуватись лише правовим впливом. Систематичність насильницької поведінки часто є наслідком невирішених психологічних конфліктів, моделей насильства, засвоєних у родині, нездатності до емоційної саморегуляції, а також низької соціальної відповідальності. Тому індивідуальна психологічна допомога кривднику, включаючи мотиваційні програми, тренінги з контролю гніву, роботу з психоемоційною сферою, має бути невід'ємною частиною системи реагування на домашнє насильство.

Наразі психологічна підтримка кривдників у кримінальному провадженні не є обов'язковим компонентом, хоча в окремих випадках уже застосовується, вона має потенціал значно знизити ризик повторного вчинення правопорушення.

Таким чином, ефективне поєднання процесуальної та непроцесуальної форм використання спеціальних психологічних знань створює передумови для якісного, повного й об'єктивного досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, а також сприяє запобіганню повторній віктимізації постраждалих осіб.

Висновки. Спеціальні психологічні знання є важливим інструментом, який сприяє ефективному вирішенню завдань досудового розслідування у кримінальних провадженнях, пов'язаних із домашнім насильством. Їх застосування як у процесуальній (через дослідження експертів, участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) і судових дій), так і в непроцесуальній формах (у вигляді консультацій, психологічного супроводу, складання психологічного портрета тощо) дозволяє не лише глибше дослідити особистісні характеристики учасників кримінального провадження, а й обґрунтовано кваліфікувати дії особи, причетної до вчинення кримінального правопорушення.

Процесуальна форма використання психологічних знань є

врегульованою у межах чинного КПК України, однак її потенціал реалізується лише частково. Непроцесуальна форма, хоч і менш формалізована, фактично доповнює систему доказів, коли отримана інформація (наприклад, висновки соціальних психологів) належним чином долучена до матеріалів провадження і визнається судами допустимим доказом. Водночас, нормативна невизначеність статусу психологічного портрета, нерозвиненість механізмів міжвідомчої співпраці, відсутність чіткої диференціації між консультативною функцією психолога і наданням ним психологічної допомоги жертві або кривднику, створюють правові та організаційні бар'єри для ефективного використання цього інструменту в доказуванні.

На підставі узагальнення матеріалів судової практики встановлено, що залучення психологів до кримінального провадження може забезпечити: діагностику наслідків насильства для психоемоційного стану потерпілої особи; виявлення причинно-наслідкового зв'язку між насильницькою поведінкою та її наслідками; а також об'єктивізацію суб'єктивного сприйняття ситуації. Разом із цим, встановлено потребу у впровадженні психологічного супроводу не лише для потерпілих, але й для кривдників, що відповідає підходам, закладеним у міжнародно-правових актах (зокрема, Стамбульській конвенції).

Розширення і систематизація практики використання спеціальних психологічних знань у кримінальному провадженні, належне нормативне закріплення форм такої участі, а також забезпечення належного кадрового потенціалу, міжвідомчої взаємодії мають стати пріоритетними напрямками у реформуванні механізмів реагування на домашнє насильство в Україні, а отже, і перспективними напрямками наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вирок Дніпровського районного суду м. Києва від 07 грудня 2020 р., справа № 755/3547/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93483189>.
2. Вирок Шевченківського районного суду м. Чернівці від 10 лютого 2021 р., справа № 727/1005/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94806121>.
3. Іщенко Т. В. Судові експертизи, які призначаються під час розслідування домашнього насильства: аналітичний огляд. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. Т. 1. С. 238-244.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-4651-17>.
5. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2003. 189 с.

6. Шаповал К. А. Використання поліграфа під час розслідування вбивств, вчинених із застосуванням домашнього насильства. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. № 21. С. 66-78. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2020_04.

Стаття надійшла до редакції 09.08.2023

Kateryna A. SHAPOVAL,

PhD in Law

(Main Directorate of the National Police in Kharkiv Region, Kharkiv, Ukraine)

USE OF SPECIAL PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO DOMESTIC VIOLENCE

The article defines promising directions for the use of special psychological knowledge in the investigation of criminal offenses related to domestic violence. It highlights the importance and describes specific practical measures through which both procedural (forensic psychological examination, involvement of a specialist in investigative and judicial actions) and non-procedural forms (consultations, psychological support, psychological profiling, etc.) of applying psychological knowledge in criminal proceedings are implemented. It is substantiated that such knowledge allows for a deeper assessment of victims' psycho-emotional states, the establishment of causal links between violent behavior and its consequences, and ensures objectivity in procedural decision-making. The article generalizes the practice of using reports by social psychologists as admissible evidence in criminal proceedings. Emphasis is placed on the necessity of regulatory formalization of the institution of psychological profiling of offenders, as well as the implementation of algorithms for providing psychological assistance not only to victims but also to perpetrators. The conclusion is made about the expediency of expanding the use of psychological knowledge in criminal proceedings and the need to improve interagency cooperation in this area.

Key words: *criminal proceedings, pre-trial investigation, domestic violence, special knowledge, psychology, psychological examination, psychological profiling.*